

L'ARC I LA CLAVA: HÈRACLES EN LA ICONOGRAFIA MONETAL D'ÒLBIA PÒNTICA I DE GADIR

Marta Oller Guzmán
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum/Abstract

En aquest article s'estudia la iconografia d'Hèracles a les emissions monetàries d'Òlbia Pòntica i de *Gadir*, i particularment s'analitzen les circumstàncies històriques i culturals que van dur a l'elecció d'atributs diferents per a l'heroi en un lloc i l'altre: l'arc en el context escita de la Mar Negra i la clava en el context púnic d'Hispania.

Paraules clau

Hèracles, Òlbia Pòntica, *Gadir*, Eminako, arc, clava.

In this article we study Herakles' iconography in coins from Pontic Olbia and *Gadir*, paying special attention to the historical and cultural circumstances that led to choose different attributes for the hero in each place: the bow in the Scythian context of the Black Sea and the club in the Punic context of Hispania.

Keywords

Heracles, Pontic Olbia, *Gadir*, Eminako, bow, club.

INTRODUCCIÓ

De tots els mites que ens han arribat, el d'Hèracles és un dels més rics i complexos. El nombre de gestes i aventures que el conformen és molt gran, ja que no deixà de créixer al llarg de tota l'Antiguitat, tot convertint la figura d'Hèracles en l'heroi grec per excel·lència. Però Hèracles no era només un heroi mític, sinó que també fou des d'època primerenca un heroi cultural, venerat en nombroses localitats gregues i en alguns casos fins i tot amb una doble caracterització, com a déu i com a heroi. Per tot això no resulta gens estrany que les representacions d'Hèracles que se'ns han conservat constitueixin el corpus iconogràfic més extens de tota la mitologia clàssica. En aquest corpus la iconografia monetària ocupa també un lloc destacat amb exemplars de cronologies i procedències molt diverses. L'objectiu d'aquest article és estudiar comparativament l'ús de la imatge d'Hèracles en dues sèries monetals de les ciutats d'Òlbia Pòntica i de *Gadir*, situades als extrems oposats del món antic, i que podem considerar els límits orientals i occidentals de la influència grega. La particularitat d'aquestes emissions es troba en el fet que en tots dos casos la figura de l'heroi és reivindicada com a emblema per poblacions no gregues –escites i fenicis, respectivament–, de manera que són exemples il·lustratius de la difusió i l'adaptació d'un mite grec en cultures diferents de l'hel·lènica. Però, com i per què es produeix aquest procés? Què fa que unes poblacions no gregues, tan separades en l'espai, optin per encunyar monedes amb la imatge del mateix heroi grec? Aquest estudi cerca donar una explicació raonada a aquestes qüestions i posar de relleu els paral·lelismes i les diferències entre ambdós casos. Per seguir un criteri cronològic, començarem amb el cas d'Òlbia Pòntica i continuarem amb el de *Gadir*.

ÒLBIA PÒNTICA

La ciutat d'Òlbia Pòntica és una colònia grega que va ser fundada a la primera meitat del segle VI aC per grecs procedents de Milet en un extens altiplà situat a la riba esquerra de l'estuari del riu Hipanis (gr. Ὑπανίς, actual Bug), prop de la seva desembocadura al Pont Euxí. Seguint un model ben conegut en altres zones colonials, en un primer moment els grecs s'establiren a la península de Berezan, on es troben els vestigis de l'assentament grec més antic del litoral septentrional de la Mar Negra, conegut en les fonts gregues amb el nom de Borístenes (gr. Βορυσθένης). Aquest assentament va servir de punt de partida per a la posterior penetració grega en el territori continental.

Al llarg del segle VI aC, la ciutat d'Òlbia visqué un període d'expansió i va arribar a disposar d'una *chora* d'entre 35.000 i 37.000 hectàrees dedicades fonamentalment a l'agricultura, la seva principal activitat econòmica (Vinogradov & Kryžickij 1995, p. 72-73), però en el primer terç del segle següent aquest territori va experimentar un retrocés significatiu que els estudiosos (Vinogradov 1980, p. 71-73) atribueixen a l'expansió dels escites (gr. Σκύθαι/ ll. *Scythae*), tribus nòmades iranò-fones que habitaven a les estepes de l'actual Ucraïna. Els escites no van emprar mai una escriptura pròpia ni van deixar testimonis escrits sobre la seva història, els costums o l'estructura social, de manera que tot el que en sabem depèn del que trobem en fonts gregues i llatines o bé en el testimoni material de l'arqueologia. Fonamental és l'aportació d'Heròdot, l'historiador d'Halicarnàs, que dedicà la meitat del llibre quart de la seva *Història* a descriure la campanya del rei persa Darius I (r. 522-486 aC) contra l'Escítia (c. 513 aC) i va fer un retrat personal de la regió i les seves gentes a partir del que n'havia vist i après durant la seva estada a la ciutat d'Òlbia, probablement a mitjan segle V aC (Vinogradov 1981, p. 29). Heròdot visità la ciutat en el moment àlgid de les relacions grecoescites (Lebedynsky 2010, p. 88-89), moment en què cal situar la primera moneda que volem tractar: les estateres d'*Eminako* (fig. 1.1-2).

LES ESTATERES D'EMINAKO

La ciutat d'Òlbia Pòntica té una llarga tradició monetar (Karyškovsky 1988; un resum en francès per a les primeres encunyacions a Dubois 1996, p. 8-11), que comença al segle VI aC amb l'ús de puntes de fletxa i petits dofins de bronze –alguns més tardans, fins i tot amb llegenda– com a moneda (fig. 1.3-4). Les primeres encunyacions monetals pròpiament dites, els anomenats «asos» de bronze, no apareixen fins al segon quart del segle V i presenten, en un primer moment, el cap d'Atenea cap a l'esquerra a l'anvers i, al revers, una roda de quatre radis amb la llegenda monetar del magistrat epònim sobre la llanda o bé, abreujat, entre els radis de la roda (fig. 1.5); una mica més tard, entre el 470 i el 450 aC, el cap d'Atenea és substituït pel de la Gòrgona. És també en aquest moment, entre el 460 i el 430 aC (Karyškovsky 1988, p. 50), que s'haurien encunyat les primeres monedes de plata, una sèrie d'estateres que porten, a l'anvers, la llegenda d'EMINAKO i incorporen per primera vegada una iconografia heroica: Hèracles agenollat amb els braços estesos i subjectant un arc amb les mans; al revers, tornem a trobar una roda de quatre radis, dins d'un quadrat incús, envoltada d'una gràfila i flanquejada per quatre dofins. D'aquesta moneda se'n coneixen 25 exemplars –16 dels quals trobats en un tresor (Bellin de Ballu 1972, p. 65)– i se'n conserven vuit encunyats de l'anvers (Dubois 1996, p. 10), fet que ha dut a pensar en una emissió important, però, atès que es tracta d'un testimoni aïllat, són moltes les preguntes que ha suscitat i segueix plantejant. El nostre interès se centrarà en la iconografia de l'anvers i en la identificació del personatge de la llegenda.

HÈRACLES, ARQUER ESCITA

Si ens fixem de nou en l'anvers de l'estatera olbiopolita és clarament visible una figura masculina nua, de cos sencer, agenollada d'una forma molt particular: té el genoll dret a terra i la cama dreta totalment doblegada, de manera que el turmell queda enganxat a la natja. La cama esquerra, en canvi, està doblegada formant un angle quasi recte amb el terra, que apareix dibuixat amb una línia senzilla sobre la gràfila que envolta l'escena. Els braços estan estesos cap endavant i tot el cos està en tensió, en una postura gens natural que és deguda a l'acció que l'home està realitzant: tesar un arc. El personatge porta al cap una pell de lleó (λεοντή), que en alguns exemplars li cobreix també tota l'esquena i acaba en un mena de cua a l'alçada del maluc (fig. 1.1). Aquesta pell, juntament amb l'arc, han dut els estudiosos a considerar que es tracta d'una representació d'Hèracles.

L'arc és, en efecte, l'arma que, juntament amb les fletxes, identifica Hèracles des dels primers testimonis literaris d'Homer i Hesíode, però en les representacions iconogràfiques no apareixerà fins al segle VII aC; la clava i la pell de lleó s'incorporen a la panòplia de l'heroi una mica més tard (Cohen 1994, p. 696). Ja en iconografies monetals arcaïques es documenta la figura de l'heroi, avançant o bé quiet, de genolls, amb la clava subjecta en una mà i l'arc en l'altra (*LIMC*, s.u. «Herakles», n. 24, 37, 38, 44). Molt poc documentat, en canvi, és el tipus que representa Hèracles agenollat disparant l'arc, del qual trobem exemples en monedes d'or i plata encunyades a l'illa de Tassos entre el 411 i el 350 aC (*LIMC*, s.u. «Herakles», n. 1069; fig. 2.1), si bé la iconografia d'aquestes monedes sembla anterior a l'emissió monetar, ja que reproduïx pràcticament de forma exacta un relleu en marbre de principis del segle V aC (*LIMC*, s.u. «Herakles», n. 45; fig. 2.2) procedent d'una de les portes de la mateixa ciutat, que, segons que documenten les fonts (Hdt. 2. 44.4), tenia un important santuari en honor de l'heroi-déu. En tots aquest casos, Hèracles duu o dispara un arc, però, segons les dades de què dispo, no hi ha cap paral·lel per al tipus d'Hèracles tessant un arc: és un cas únic en la iconografia monetar la significació del qual, com veurem, cal buscar-la en el context escita en què s'encunya la moneda.

L'arc era l'arma escita per excel·lència i la reputació dels escites com a arquers era coneguda arreu del món grec; només cal pensar en els anomenats «arquers escites», que constituïen una mena de cos policial a Atenes clàssica (fig. 2.3), o en testimonis iconogràfics com el de l'estela de Leoxos, en què trobem, en una banda, la representació d'un guerrer grec amb el casc i la llança, i, a l'altra, un guerrer escita amb l'arc dins de la característica funda escita (γωπυτός).

L'arc escita, a diferència de l'arc grec, es caracteritzava pel fet de tenir una doble curvatura que els autors clàssics solen descriure com una sigma grega Σ (Athen. 454d), i que era deguda a la seva estructura particular: en distensió, tenia forma de lluna en quart creixent, en el sentit contrari a la posició de combat, de manera que per tesar-lo calia doblegar els extrems de l'arc cap enrere i vèncer la resistència de la fusta, que sempre estava reforçada amb altres materials. Per poder tesar un arc d'aquesta mena es requeria molta força i una tècnica especial que consistia a posar l'arma entre les dues cames per fer tisora i ajudar a doblegar la tija de l'arc (Lebedinsky 2010, p. 190-191; Cernenko *et al.* 1991, p. 11-12). Això és exactament el que hi ha representat a l'estatera d'Òlbia: Hèracles subjecta l'arma entre les dues cames fent força amb els braços per tesar la corda. Una imatge idèntica es troba en un relleu (fig. 1.6) sobre un vas d'or trobat al túmul escita conegut amb el nom de Kul'-Oba i datat en el segle IV aC (Jacobson 1995, p. 203-205). En ell, juntament amb altres escenes, es veu un home agenollat, vestit amb la roba típicament escita, amb un arc entre les cames fent tisora exactament de la mateixa manera que ho fa l'heroi en la representació monetar. Hèra-

cles, doncs, està representat com un arquer, però no pas com un arquer grec, sinó com un arquer escita. Curiosament el resultat d'un estudi iconogràfic recent sobre les armes d'Hèracles en les representacions vasculars arcaiques conclou que a partir del segle VI aC l'heroi se sol representar amb un arc de doble curvatura com l'escita; és a dir, se sol representar com un arquer escita (Cohen 1994, p. 700). Aquesta constatació ens mena necessàriament a preguntar-nos quina relació unia l'heroi amb aquestes regions nord-pòntiques.

HÈRACLES I EL RELAT ETNOGÒNIC DELS ESCITES

Hèracles és en el mite un heroi viatger i civilitzador que recorre el món matant monstres i bèsties terribles per fer-lo habitable per als humans. L'Escítia, aquest territori situat literalment en els límits del món conegut pels grecs (τὰ ἔσχατα), és un escenari ideal per a localitzar-hi alguna de les aventures d'aquest heroi. I això és exactament el que trobem en un conegut passatge del llibre quart d'Heròdot (4.8-10) en què no només es reivindica el pas de l'heroi per aquestes contrades septentrionals, sinó que s'identifica Hèracles com l'avantpassat llunyà del poble escita. El passatge, que ja ha estat aduït abans per explicar la iconografia de les estateres d'*Eminako* (Karyškovsky 1988, p. 49), diu així:

«[8] Mentre els escites diuen això sobre ells mateixos i sobre el territori que està damunt del seu, els grecs que habiten el Pont expliquen el següent: quan Hèracles guiava els bous de Geríon, va arribar a aquesta terra que ara habiten els escites, que era deserta. Geríon vivia fora del Pont, i habitava l'illa que els grecs anomenen Eritea, la que es troba davant de Gadir, més enllà de les columnes d'Hèracles, a l'Oceà. Diuen, de paraula, que l'Oceà flueix al voltant de tota la terra començant des del lloc on surt el sol, però, de fet, no ho demostren. Quan des d'aquí Hèracles arribà a la terra que avui és anomenada Escítia, com que el varen atrapar l'hivern i el fred, es va embolcallar amb la pell de lleó i es va adormir profundament, però les seves eugues, que pasturaven sota del carro, van desaparèixer en aquell espai de temps per voluntat divina.

[9] Quan Hèracles es va despertar, va tractar de trobar-les, i després d'haver recorregut tot el territori va arribar finalment a la terra anomenada Hilea. Allà va trobar en una cova un ésser de doble natura, meitat donzella meitat serp, del qual la part superior del cos, a partir de les cames, era de dona, mentre que la part inferior era de serp. En veure-la es va quedar sorprès i li va preguntar si havia vist vagarejant les seves eugues. Ella va dir que les tenia ella mateixa i que no les hi tornaria abans d'unir-se amb ell. I Hèracles s'hi va unir per aquest preu. Però ella retardava el retorn de les eugues, perquè volia estar amb Hèracles el màxim de temps possible, mentre que l'hoste volia marxar. Finalment ella les hi va tornar i li digué: "Aquestes eugues que van arribar aquí, jo te les he salvades i tu me n'has donat recompensa, perquè jo tinc tres fills teus. Quan aquests fills esdevinguin homes, ordena tu què cal que facin: els estableixo aquí (car jo tinc el poder sobre aquesta terra) o bé te'ls envio a tu?" Diuen que ella va preguntar això i que ell va respondre a les seves paraules: "Quan vegis que els fills s'han fet homes, no t'equivocaràs si fas el següent: el que d'entre ells tu vegis que tesa aquest arc així i se cenyeix amb el cinturó d'aquesta manera, a aquest fes-lo habitant d'aquesta terra. El que quedi enrere en aquests treballs que t'ordeno, envia'l lluny d'aquesta terra. Fent això tu mateixa t'alegraràs i compliràs les meves ordres."

[10] Ell, aleshores, després d'haver tesat un dels dos arcs (car fins aleshores Hèracles en duia dos) i d'haver-li mostrat el cinturó, li va donar l'arc i el cinturó, que tenia una pàtera d'or a l'extrem del cenyidor; després de donar-los-hi va marxar. Ella, quan els fills van esdevenir adults, els va posar els noms d'Agatirs, al primer d'ells; Gelonos, al següent, i Escites, al més jove. I, recor-

dant l'encàrrec, va fer el que li havia estat ordenat. Dos dels fills, Agatirs i Gelonos, no varen ser capaços de realitzar la prova proposada i varen marxar del territori expulsats per la seva mare, però el més jove d'ells, Escites, com que va finalitzar la prova, s'hi va quedar. [3] I d'Escites, fill d'Hèracles, han nascut els que han esdevingut successivament reis dels escites, i, en record de la pàtera, encara fins als nostres dies els escites en duen de penjades dels cinturons; és l'única cosa que la mare va planejar per a Escites. I això és el que contenen els grecs que habiten en el Pont.»

Aquest relat s'inscriu en una llarga digressió d'Heròdot dedicada a explicar les diferents versions que l'historiador coneix sobre l'origen dels escites, que són tres: la primera (Hdt. 4.5-7), que Heròdot atribueix als escites, fa remuntar els seus orígens a un fill nascut de Zeus i d'una filla anònima del riu Borístenes; la segona, la que hem reproduït, és la dels grecs de la regió nord-pòntica, i, finalment, la tercera (Hdt. 4.11-12), acceptada tant per grecs com per escites, explica l'arribada dels escites a l'estepa com el resultat d'un moviment de poblacions nòmades a l'Àsia central que provocarà, per una reacció en cadena, un canvi en la configuració ètnica de les regions nord-pòntiques. Heròdot deixa clar que aquesta última versió és la que li mereix una major credibilitat i, de fet, els estudis recents demostren que en ella es recull el record d'una gran invasió protohistòrica protagonitzada per escites i cimmericis (Alemany 1998, p. 56-59). Quant a les altres dues versions, que contenen relats etnogònics de caràcter míticollendari, actualment es consideren ambdues d'origen irànic (Ivantchik 1999 i 2001), també la que té Hèracles com a protagonista, la qual cosa contradiu, en certa manera, l'opinió d'Heròdot, que en subratllava l'origen grec. Si totes dues versions eren, doncs, de bon principi, relats escites, la pregunta és per què una versió va ser adoptada i difosa per part dels grecs nord-pòntics en detriment de l'altra. Vet aquí una qüestió de difícil resposta que ara no tractaré d'escatir. En qualsevol cas, els punts que em semblen més interessants de la versió hercúlia són aquests:

1) El relat comença establint una relació directa entre l'Escítia i Eritea, l'illa mítica de Gerión que a partir d'Estesícor (Blázquez Martínez 1984, p. 21-23) hom situa davant les costes de *Gadir*, més enllà de les columnes d'Hèracles. Es tracta d'un exemple clar de la concepció del món en Heròdot, segons el qual la terra està envoltada per un oceà exterior navegable, de manera que els extrems orientals i occidentals es connecten per mar. Hèracles és un dels herois grecs que recorre aquest espai mític en les seves aventures i el seu nom s'associa amb diferents punts, reals o imaginaris, d'aquest recorregut; així, per exemple, les «columnes d'Hèracles» (τὰς Ἡρακλέους στήλας, cf. Strab. 3.5.5) a l'estret de Gibraltar o la «petjada d'Hèracles» (ἵχνος Ἡρακλέος, cf. Hdt. 4.82) a l'Escítia.

La connexió mítica entre l'Escítia i *Gadir* per mitjà d'Hèracles és molt interessant i, en certa manera, justifica l'estudi comparatiu que proposem, perquè demostra que ja en l'Antiguitat ambdós territoris eren equiparables en la mesura que representaven els límits de l'*oikouménē* i jugaven un paper molt similar en les creences escatològiques o d'ultratomba gregues.

2) Els elements identificadors d'Hèracles en aquest relat són la pell de lleó i l'arc, ambdós clarament visibles en l'estatera olbiopolita.

3) La prova de l'arc és el nucli del relat i es presenta com el pas previ a la consecució del dret a romandre en el territori escita, i a rebre'n el poder (κράτος) de part de la monstruosa dona equidna, que el senyorejava. Escites, el fill vencedor de la prova, serà no només l'heroi epònim dels escites, sinó també l'iniciador d'un llinatge reial que durarà en el temps fins a l'època d'Heròdot.

Tots aquests elements conflueixen en la iconografia de les estateres i la fan del tot entenedora: es tracta de la representació d'un episodi llegendari sobre l'origen dels escites i de la seva reialesa. L'elecció d'aquesta iconografia, que pel seu marcat «to escita» contrasta fortament amb les iconografies precedents de la ciutat d'Òlbia, ha d'estar sens dubte lligada a les condicions en què aquesta sèrie monetar es va emetre, sobre les quals només tenim una pista: el nom d'*Eminako*.

EMINAKO

La llegenda de la moneda EMINAKO ha estat interpretada com un genitiu singular d'un nom propi el nominatiu del qual podria ser Εμινάκος ο, més probablement, Εμινάκης. Amb tota versemblança es tracta d'un antropònim d'origen irànic que identifica la persona en nom de la qual aquesta sèrie monetal es va emetre. Però, qui és aquest *Eminako*? La resposta no és fàcil, atès que es tracta d'un testimoni aïllat. Alguns estudiosos consideren que es tracta d'un magistrat olbiopolita, mentre que d'altres (Karyškovsky 1988, p. 49) suggereixen, amb més encert, des del meu punt de vista, que podria ser un cabdill o bé un rei d'una tribu escita, i que la seva presència en l'amonedació d'Òlbia indicaria que en aquell moment la ciutat es trobava sota alguna mena de control polític per part dels escites; tal vegada, com proposa Vinogradov (1980, p. 73), un «Protectorat escita».

Un estudi recent (Kullanda & Rayevski 2004, p. 94) indaga en l'etimologia irànica del nom i proposa veure en la forma *Eminakes* un participi del verb *min- «disminuir» (cf. Oss. *mynæg/minæg* [**minaka*] «feble; tènue») amb el sufix *-ka* i una *a-* privativa. La forma escita original seria **Ami-naka* i significaria «incansable; ineclipsat», un nom molt adequat per a un rei dels escites, que solien dur noms parlants. Aquesta hipòtesi, basada en arguments lingüístics, s'acordaria molt bé amb la iconografia monetal que representa l'acte de legitimació del primer rei escita. El cert és, però, que no disposem de més dades per confirmar ni la identitat d'*Eminako* ni per situar el seu hipotètic regne, per més que alguns estudiosos (Vinogradov 1980, p. 77-78) hagin volgut veure-hi el successor del desafortunat Esciles, el rei escita que va trobar la mort a causa del seu filohel·lenisme (Hdt. 4.78-80).

La imatge d'Hèracles tesant l'arc escita en les monedes olbiopolites hauria tingut, doncs, un significat polític –posar en relleu la legitimitat del poder d'*Eminako*–, però també religiós, car Hèracles, segons diu Heròdot (4.59), rebia culte entre els escites.

HÈRACLES, DÉU ESCITA

Hèracles era una de les divinitats escites de la guerra juntament amb Ares, i formava part d'un panteó al capdamunt del qual hi havia una divinitat femenina, la deessa del foc i de la llar Tabiti, que l'historiador grec identifica amb Hèstia (Ἥστια-Ταβίτι). Malauradament no coneixem el nom escita d'Hèracles ni tampoc el d'Ares, tal vegada perquè existia alguna mena de tabú religiós que impedia invocar-los en públic, fora de contextos particulars (Lebedynsky 2010, p. 212). Sembla clara, però, la seva identitat divina i no pas heroica.

Des d'un punt de vista religiós, la tria d'Hèracles com a emblema per a les emissions olbiopolites és sorprenent, ja que les dades de què disposem sobre els cultes de la ciutat confirmen que l'heroi més venerat pels colons grecs era, en realitat, Aquil·les (Oller Guzmán 2004, p. 267-272). Aquesta constatació suggereix de nou que la iconografia de les estateres d'*Eminako* està fortament influïda pel context escita en què són emeses i que el seu significat polític i religiós últim s'ha de trobar en el marc de les relacions grecoescites del segle v aC. Això no treu que en la representació monetal de l'heroi s'imposi el tipus grec clàssic, no només pel fet que els destinataris de l'emissió –i probablement també els autors dels encunys– fossin grecs, sinó també perquè els escites no disposaven d'una tradició iconogràfica prèvia, ja que no tenien per costum «erigir estàtues, altars ni temples, sinó a Ares» (Hdt. 4.59).

L'aniconisme escita degué afavorir l'ús de models grecs també en emissions versemblantment promogudes per l'elit escita com les estateres d'*Eminako*, però se'n van seleccionar aquells elements que s'adaptaven millor al nou context sociocultural de la colònia i, en particular, al nou missatge polític que volien transmetre aquestes elits locals, les quals, per bé que progressivament hel·lenitzades, eren poc proclius a emprar costums estrangers (Hdt. 4.76.1). L'elecció de l'arc com a atribut d'Hèracles és un bon exemple d'aquest procés d'adaptació, justificat tal vegada per la voluntat de copsar iconogràficament la legitimitat política i religiosa de l'hegemonia escita sobre la colònia grega. Es tracta, per tant, d'un procés estrictament lligat a l'*hic et nunc* de l'emissió monetal, que pot tenir resultats diferents segons que canviïn les circumstàncies històriques i culturals, tal com veurem en el cas de la ciutat de Gadir, en què la iconografia monetal reproduïx també la imatge grega d'Hèracles, però l'atribut que s'hi representa no és l'arc, sinó la clava.

GADIR

Gadir és una colònia tíria nascuda en el marc de l'expansió dels fenicis pel Mediterrani occidental. Situada en un enclavament geogràfic estratègic, a l'estret de Gibraltar, el renom li arriba, d'una banda, de la seva intensa activitat econòmica, basada en el comerç marítim, i, de l'altra, de la importància del seu temple dedicat al déu Melqart, que versemblantment es troba en l'origen de la fundació colonial (Marín Ceballos 2001, p. 315). Aquests dos elements seran presents en la iconografia monetal gaditana des de les primeres encunyacions, a principis del segle III aC (Alfaro Asins 1998, p. 67-68), en què s'escullen com a emblemes de la ciutat el cap de Melqart, per a l'anvers, i les tonyines, per al revers. Deixant de banda la discussió sobre el significat particular del revers (Arévalo González 2002-2003, p. 244-245), centrarem la nostra atenció en el tipus de l'anvers que remet, en últim terme, a la figura de l'Hèracles grec.

MELQART-HÈRACLES EN LA ICONOGRAFIA MONETAL GADITANA

Melqart, «rei de la ciutat» en fenici (*milk qart*), és el nom amb què es coneix el déu principal de la ciutat de Tir, d'aquí que sigui també anomenat «Senyor de Tir» (*Ba'al Šur*). El seu culte va ser difós per tot el Mediterrani amb la colonització fenícia, i va propiciar nombrosos fenòmens de sincretisme i assimilacions amb altres divinitats orientals i, en particular, amb la figura grega d'Hèracles. Els primers testimonis d'aquesta identificació són iconogràfics, es troben a l'illa de Xipre i remunten a finals del segle VI aC (Bonnet 1988, p. 412). Es tracta d'unes figuretes de pedra calcària en què es documenta una figura masculina dempeus en posició d'atac, amb una clava a la mà i una pell de lleó damunt del cap. La primera font literària que la documenta és una mica més tardana, del segle V aC, i es troba en un famós passatge d'Heròdot (2.44.4) sobre el culte grecofenici d'Hèracles a Tassos, al qual ja m'he referit anteriorment. L'assimilació es troba ja del tot consumada en el moment de les primeres encunyacions gaditanes, a principis del segle III aC, en què veiem representat el cap de Melqart de perfil seguint el model iconogràfic d'Hèracles amb la pell de lleó (fig. 2.4). No es tracta d'un tipus original, atès que hi ha nombrosos precedents en la numismàtica de diferents ciutats gregues des d'època arcaica, com, per exemple, les monedes de Dicea de Tràcia, datades a cavall dels segles VI-V aC, o les tetradracmes de l'illa de Peparetos, a les Espòrades septentrionals, datades de principis del segle V aC (*LIMC*, s.u. «Herakles», núm. 5 i 6; per Peparetos, cf. Wroth 1907, p. 93-95). Més tard el trobem també en monedes de Metapont, Camarina, Siracusa, Heraclea del Pont,

Estimfal, Tassos, Gela, Macedònia, etc., però el tipus trobarà la seva màxima difusió a partir de les tetràdracmes d'Alexandre, que seran imitades en moltes encunyacions posteriors. També les primeres emissions de *Gadir* s'han posat en relació amb les monedes alexandrines, si bé els estudiosos (Alfaro Asins 1988, p. 37; 1998, p. 67-68) ja han subratllat la influència d'altres prototipus siciliotes com les tetràdracmes d'argent de Camarina, que remunten al 425-450 aC, o bé algunes emissions de Solunt del segle v aC.

En la majoria d'aquestes monedes, incloses les gaditanes de primera època, Hèracles s'identifica per la pell de lleó, però no porta cap altre atribut, per això resulta molt interessant el fet que, a finals del segle III aC, a *Gadir* s'introdueixi una clava hercúlia damunt de l'espatlla (fig. 2.5) o bé davant del cap de l'heroi. Aquesta innovació coincideix aproximadament amb l'inici del període bàrquida a la Península (237-206 aC), motiu pel qual els estudiosos (Alfaro Asins 1988, p. 36) hi veuen un atribut iconogràfic introduït pels cartaginesos i remetent a les monedes hispanocartagineses en què trobem representat un cap masculí, versemblantment identificable amb el de Melqart-Hèracles, però sense la pell de lleó i amb una clava sobre l'espatlla (Chaves Tristán & Marín Ceballos 1992, p. 173-174). Deixant de banda la discussió sobre si la imatge correspon pròpiament a l'heroi-déu o si es tracta de la representació de diferents generals bàrquides (Bonnet 1988, p. 232-233), la clava tindria aquí una doble lectura: en clau hispànica, posaria en relleu l'arrelament del culte de Melqart a la Península; en clau cartaginesa, constataria la tutela de Melqart sobre la dinastia dels Barca (Villaronga 1973, p. 47-48).

LA CLAVA PÚNICA

Per bé que els testimonis iconogràfics antics que se'n conserven són pocs, hom pensa que la clava no és un atribut original propi de Melqart: en l'estela de Bar-Hadad d'Alep (Síria), la representació més antiga que en coneixem, el déu porta una destrat fenestrada damunt l'espatlla esquerra i una flor de lotus o tal vegada un *ankh* a l'altra mà, atributs que han estat interpretats com a símbol de la reialesa i de la immortalitat, respectivament (Bonnet 2007, p. 2). La clava d'Hèracles, en canvi, inicialment lligada a la força bruta necessària per lluitar contra bèsties salvatges (Cohen 1994, p. 698), s'associà a una funció apotropaica, de protecció contra el mal en general, tal com es dedueix de la troballa de claus esculpides sobre murs de cases a Delos (Manganaro 2005, p. 14-16). En el procés d'identificació iconogràfica entre Hèracles i Melqart, la destrat fenícia hauria estat progressivament substituïda per la clava hercúlia (Bonnet 1988, p. 414-415), però sota aquesta nova iconografia se'n podria haver conservat el significat original com a símbol del poder reial. Les monedes bàrquides semblen indicar-ho així. Aleshores, la introducció de la clava púnica en les monedes de *Gadir* podria ser la representació simbòlica d'un nou rumb en la política local, més lligada potser a partir d'ara als interessos i a l'hegemonia cartaginesos (Mora Serrano 2000, p. 165), igual com l'elecció de l'arc escita en les emissions d'*Eminako* ho podrien haver estat envers els interessos i l'hegemonia escita.*

*Aquest article ha estat realitzat en el marc del Grup de Recerca de l'AGAU (Generalitat de Catalunya) «Institucions i mites a la Grècia antiga: Estudi diacrònic a partir de les fonts gregues» (2009 SGR 1030), coordinat pel Dr. Francesc J. Cuartero Iborra (UAB), i del Projecte d'Investigació del MEC «Fuentes para el Estudio del Contacto de Poblaciones en Eurasia Central Antigua y Medieval» (FFI2010-18104 FILO), dirigit pel Dr. Agustí Alemany Vilamajó (UAB).

Figura 1.- 1. Estatera de plata d'Òlbia, 460-430 aC, Æ 20 mm (© Museu de Numismàtica d'Odessa); 2. Estatera de plata d'Òlbia, 460-430 aC, Æ 20 mm (© Trustees of the British Museum); 3. Fletxa-moneda de Borístenes, segles VII-V aC (© Museu de Numismàtica d'Odessa); 4. Doff-moneda d'Òlbia, segles VI-V aC (© Museu de Numismàtica d'Odessa); 5. «As» de bronze d'Òlbia, segle V aC, Æ 70 mm (© Museu de Numismàtica d'Odessa); 6. Archer escita, vas de Kul'-Oba, segle IV aC.

1

2

3

4

5

Figura 2.- 1. Dracma de Tassos, 411-350 aC, ampliació revers (cortesia de cngcoins.com i wildwinds.com); 2. Relleu d'Hèracles, Tassos, segle v aC (Foto Dick Osseman); 3. Archer escita, Vulci, c. 520-500 aC; 4. Bronze de *Gadir*, segle III aC (MAN 17); 5. Bronze de *Gadir*, segles II-I aC (MAN 446).

BIBLIOGRAFIA

Alemaný 1998

ALEMANY I VILAMAJÓ, A., «L'expedició dels khàzars: un paral·lel caucàsic d'Heròdot?», *Faventia*, 1998, 20/2, p. 45-60.

Alfaro Asins 1988

ALFARO ASINS, C., *Las monedas de Gadir/Gades*, Madrid, 1988.

Alfaro Asins 1998

ALFARO ASINS, C., «Las emisiones feno-púnicas», ALFARO ASINS, C. *et al.*, *Historia monetaria de Hispania Antigua*, Madrid, 1998, p. 50-115.

Arévalo González 2002-2003

ARÉVALO GONZÁLEZ, A., «Las imágenes monetales hispánicas como emblemas de Estado», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 2002-2003, 28-29, p. 241-258.

Bellin de Ballu 1972

BELLIN DE BALLU, E., *Olbia. Cité antique du littoral nord de la Mer Noire*, Leiden, 1972.

Blázquez Martínez 1984

BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M., «Gerión y otros mitos griegos en Occidente», *Gerión*, 1984, 1, p. 21-38.

Bonnet 1988

BONNET, C., *Melqart. Cultes et mythes de l'Héracles Tyrien en Méditerranée*, Leuven, 1988 (Studia Phoenicia, VIII).

Bonnet 2007

BONNET, C., «Melqart», *Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication*, 2007, a <http://www.religionswissenschaft.unizh.ch/idd>.

Cernenko et al. 1991

CERNENKO, E.V. *et al.*, *The Scythians. 700-300 B.C.*, Londres, 1991 [1983].

Chaves Tristán & Marín Ceballos 1992

CHAVES TRISTÁN, F.; MARÍN CEBALLOS, M.C., «L'influence phénico-punique sur l'iconographie des frappes locales de la Péninsule Ibérique», HACKENS, T.; MOUCHARTE, G. (ed.), *Numismatique et histoire économique phéniciennes et puniques*, Lovaina, 1992, p. 167-194 (Studia Phoenicia, IX).

Cohen 1994

COHEN, B., «From Bowman to Clubman: Herakles and Olympia», *The Art Bulletin*, 1994, 76/4, p. 695-715.

Dubois 1996

DUBOIS, L., *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Ginebra, 1996.

Ivanchik 1999

IVANTCHIK, A.I., «Une légende sur l'origine des Scythes (Hérodote IV, 5-7) et le problème des sources du *Scythikos logos* d'Hérodote», *Revue des Études Grecques*, 1999, 112, p. 141-192.

Ivanchik 2001

IVANTCHIK, A.I., «La légende 'grecque' sur l'origine des Scythes (Hérodote 4.8-10)», FROMENTIN, V.; GOTTELAND, S., *Origines Gentium*, Bordeus, 2001, p. 207-222.

Jacobson 1995

JACOBSON, E., *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*, Leiden-Nova York-Colònia, 1995.

Karyškovskij 1988

KARYŠKOVSKIJ, P.O., *Monety Ol'vii [Monedes d'Òlbia]*, Kiev, 1988.

Kullanda & Rayevski 2004

KULLANDA, S.V.; RAYEVSKI, D.S., «Èminak v rjadu vladyk Skifii [Eminaces, rei d'Escítia]», *Vestnik Drevnej Istorii*, 2004, 1, p. 79-94.

Lebedynsky 2010

LEBEDYNSKY, I., *Les Scythes. Les Scythes d'Europe et la période scythe dans les steppes d'Eurasie VIe-IIIe siècles av. J.-C.*, Paris, 2010.

Manganaro 2005

MANGANARO, G., «La mazza di Herakles», *Epigraphica*, LXVII, 2005, 1-2, p. 9-16.

Marín Ceballos 2001

MARÍN CEBALLOS, M.C., «Les contacts entre Phéniciens et Grecs dans le territoire de Gadir et leur formulation religieuse: Histoire et Mythe», RIBICHINI, S. *et al.* (ed.), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca. Atti del Colloquio Internazionale. Roma, 20-22 maggio 1999*, Roma, 2001, p. 315-331.

Marín Ceballos 2002

MARÍN CEBALLOS, M.C., «En torno a las fuentes para el estudio de la religión fenicia en la Península Ibérica», FERRER ALBEDA, E. (ed.), *Ex Oriente Lux: Las religiones orientales antiguas en la Península Ibérica*, Sevilla, 2002, p. 11-32.

Mora Serrano 2000

MORA SERRANO, B., «Las fuentes de la iconografía monetal fenicio-púnica», GARCÍA-BELLIDO, M.P.; CALLEGARIN, L. (coord.), *Los cartagineses y la monetización del Mediterráneo occidental*, Madrid, 2000, p. 157-168 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXII).

Oller Guzmán 2004

OLLER GUZMÁN, M., *Orígenes y desarrollo del culto de Aquiles en la Antigüedad: recogida y análisis de fuentes* (tesi doctoral), Bellaterra, 2004.

Vinogradov 1980

VINOGRADOV, J.G., «Die historische Entwicklung der Poleis des nördlichen Schwarzmeergebietes im 5. Jahrhundert v. Chr.», *Chiron*, 1980, p. 63-100.

Vinogradov 1981

VINOGRADOV, J.G., «L'anello del re Skyles. Storia politica e dinastica degli Sciti nella prima metà del V sec. a.C.», *Epigraphica*, 1981, 43, p. 9-37.

Vinogradov & Kryžickij 1995

VINOGRADOV, J.G.; KRYŽICKIJ, S.D., *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden, 1995.

Wroth 1907

WROTH, W., «Peparethus and Its Coinage», *The Journal of Hellenic Studies*, 1907, 27, p. 90-98.